

نقد و تحلیل کتاب روش تحقیق به زبان ساده

مراد اسماعیلی*

چکیده

بی‌شک، انتخاب روش مناسب و متناسب با تحقیق یکی از بنیادی‌ترین اصول پژوهش علمی محسوب می‌شود و آگاهی و آشنایی با این روش‌ها و رویکردها سبب شکل‌گیری پژوهش‌های ارزش‌مند و قابل‌اعتنایی خواهد شد. روش تحقیق به زبان ساده، نوشته مریم صادقی، کتابی است که در آن سعی شده است تا روش تحقیق و اصول پایان‌نامه‌نویسی برای دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی تبیین شود. نگارنده در این مقاله به بررسی و نقد این کتاب پرداخته و برخی از امتیازها و کاستی‌های آن را برشمرده است؛ براساس یافته‌های این تحقیق، این کتاب با داشتن نکات مثبتی چون پرداختن به سؤال تحقیق و تمرینات اختصاصی، ذکر جداول، و مهم‌تر از همه تمرکز بر رشته زبان و ادبیات فارسی کاستی‌ها و ایراداتی چون عدم تطابق عنوان با متن کتاب، بی‌توجهی به اصول ابتدایی نگارش و ویرایش، ایجازهای منحل، استفاده از منابع نامعتبر، و جامع‌نبودن برخی مطالب نیز در خود دارد که سبب می‌شود خوانندگان کتاب در بسیاری از مباحث نتوانند به کنه مطلب رسیده و بهره لازم را از آن کسب کنند.

کلیدواژه‌ها: روش تحقیق، تحقیق کیفی، روش تحقیق به زبان ساده، پایان‌نامه.

۱. مقدمه

معنای عمومی پژوهش یا تحقیق حقیقت‌یابی است که لازمه آن نیز جست‌وجوگری است؛ جست‌وجو برای رفع یک ابهام، فهم یک پدیده، پی‌بردن به چگونگی یا علت وقوع یک حادثه، درک دلیل وجود چیزی، یا حل یک مسئله (رضی ۱۳۹۴: ۴). در حوزه علوم نیز

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گنبد کاووس، m.esmaeli21@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۷/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۹/۰۲

تحقیقات علمی به‌مثابه فرایند عقلانی جواب به سؤال‌ها یا مسئله پژوهش ازسوی اندیشمندان و محققان انجام می‌شوند؛ به‌بیانی دیگر، تحقیق علمی به‌دنبال توصیف، کشف، یا تبیین قواعد و مناسباتی است که براساس آن رویدادها و پدیده‌ها قابل تحلیل و ارزیابی باشند (ایمان ۱۳۹۱ الف: ۱۲). نکته‌ای که ضروری است در حوزه تحقیقات علمی توجه ویژه‌ای به آن داشت بحث روش‌شناسی تحقیق و پژوهش است؛ اهمیت روش‌شناسی تحقیق تا آن حد است که بسیاری اصالت تحقیق علمی را به روش‌شناسی آن مرتبط می‌سازند. کلود برنارد، اندیشمند فرانسوی، در این باره می‌گوید:

روش خوب می‌تواند راه‌های پرورش و به‌کارگیری قوایی را که طبیعت به ما ارزانی داشته است به ما بیاموزد، اما روش ضعیف ممکن است مانع بهره‌گیری مفید از این قوا شود. بدین ترتیب، نبوغ پژوهش‌گری که از ارزشی بس والا در علوم انسانی برخوردار است ممکن با روشی ضعیف نقصان یابد یا حتی خاموش شود، درحالی‌که روش خوب می‌تواند به آن بیفزاید و آن را پرورش دهد (به‌نقل از بوریج ۱۳۸۶: ۸).

در توضیح روش تحقیق باید گفت که روش عبارت است از داشتن برنامه و طرح نظام‌مند برای حرکت از یک نقطه و رسیدن به هدف. در پژوهش علمی، روش عبارت است از یک برنامه منطقی منظم که اصول و تکنیک‌های تحقیق را برای رسیدن به پاسخ سؤال تحقیق تدوین و تنظیم می‌کند (فتوحی ۱۳۸۵: ۲۵).

با این تفاسیر می‌توان گفت که آگاهی از روش‌های تحقیق سبب خلق پژوهش‌ها و تحقیقات به‌مراتب ارزش‌مندتری در تمام حوزه‌های علوم انسانی خواهد شد. نکته‌ای که در بین محققان کشور ما غالباً و تا این اواخر چندان جدی گرفته نمی‌شده است و مورد غفلت واقع شده است؛ بدون هیچ‌شکی می‌توان ادعا کرد که یکی از ضعف‌های مبنایی روش‌شناسی علوم انسانی در کشور ما به حوزه تحقیقات و پژوهش‌ها مربوط است که این امر ناشی از عدم توجه به مبانی منطقی روش‌های تحقیق است. این مسئله باعث شده است که حوزه‌های مختلف علم در کشور با چالش‌های جدی در استفاده از روش‌هایی که متناسب با جامعه و حوزه موردنظر باشد روبه‌رو شوند و به‌تبع آن، شاهد غالب‌شدن مشکلاتی جدی در حوزه علوم انسانی باشیم (ایمان ۱۳۹۱ ب: ۱).

ادبیات و حوزه ادبی یکی از حوزه‌هایی است که به‌سبب کم‌تر پرداخته‌شدن به روش‌های تحقیق و عدم نگارش کتاب‌هایی که مختص این حوزه باشد و اصول و روش‌های تحقیق در این حوزه را بیان کند، آسیب‌های بسیاری دیده است.^۱ آگاهی به همین ضعف و کاستی

سبب شده است که در سال‌های گذشته چند کتاب روش تحقیق برای رشته ادبیات فارسی تألیف و منتشر شود.

یکی از کتاب‌هایی که به بیان روش تحقیق در رشته ادبیات فارسی پرداخته روش تحقیق به زبان ساده تألیف مریم صادقی است. جستار حاضر به بررسی و نقد این کتاب می‌پردازد. نگارنده ابتدا به صورت اجمالی کتاب را معرفی می‌کند و سپس برخی از امتیازات و کاستی‌های کتاب را با ذکر توضیحاتی برمی‌شمارد.

۲. معرفی کتاب

کتاب روش تحقیق به زبان ساده در سال ۱۳۹۴، در نشر نگاه معاصر، در ۱۸۰ صفحه، و در پنج فصل اصلی به چاپ رسیده است. نویسنده در فصل اول به بیان «مبانی و کلیات بحث روش تدوین طرح‌نامه یا پروپزال و ...» پرداخته است. ایشان در این فصل، پس از بیان مفاهیم، مبانی، و مراحل پژوهش، به بررسی آثار منتشرشده درباره روش تحقیق دست یازیده و پس از آن به صورتی مختصر از انواع پژوهش‌های ادبی سخن گفته است و در پایان فصل نیز مهم‌ترین تفاوت‌های پژوهش‌های ادبی را در گذشته و امروز برشمرده است. فصل دوم به «روش تدوین طرح‌نامه یا پروپزال» اختصاص یافته و نویسنده پس از بیان مقدمه‌ای کوتاه، به بحث درباره انتخاب موضوع، روش فیش‌برداری، بیان مسئله، پیشینه تحقیق، و ... پرداخته است. «روش تنظیم و تدوین پایان‌نامه و طرح پژوهشی» عنوان فصل سوم کتاب است؛ در این فصل به دو روش تنظیم پایان‌نامه: الف) روش مقاله‌ای، ب) روش رایج در دانشگاه‌های ایران اشاره شده و در ادامه مراحل ده‌گانه تنظیم و تدوین پایان‌نامه و چهارچوب آن بیان شده است. فصل چهارم به «روش تدوین و تنظیم مقاله علمی - پژوهشی» اختصاص یافته که به صورتی کاملاً مختصر از مبانی مقاله علمی - پژوهشی و سپس ویژگی‌های عنوان، چکیده، مقدمه، و ... بحث شده است. فصل پنجم کتاب نیز «روش ارجاعات و استنادات پژوهش» است که به شیوه‌های ارجاعات پرداخته و چند سایت پژوهشی را معرفی می‌کند.

۳. امتیازات کتاب

اگر بخواهیم به چند نمونه از امتیازات این کتاب اشاره کنیم، موارد زیر شایان توجه خواهند بود:

۱.۳ اهمیت‌دادن به سؤال و پرسش تحقیق

امروزه سؤال تحقیق رکن اصلی هر پژوهش علمی به‌شمار می‌رود و اهمیت هر تحقیق به مسئله تحقیق و حل آن وابسته است. درحقیقت، «تحقیق بدون داشتن دست‌یابی به مسئله اصولاً آغاز نمی‌شود تا به سرانجام برسد؛ به‌عبارت‌دیگر، بدون داشتن مسئله نهایت‌کاری که می‌شود انجام داد گردآوردن و درکنار هم چیدن «اطلاعات» پراکنده است» (طاهری ۱۳۹۵: ۱۳۹). اهمیت مسئله تحقیق تا آن حد است که می‌توان گفت «هر آنچه تحت عنوان فرایند پژوهش علمی یا فلسفی شناخته می‌شود درحقیقت، کوششی منتظم درجهت یافتن پاسخی نسبی بر پرسش مطروحه می‌باشد» (عبداللهی و جوان ۱۳۸۹: ۱۴-۱۵).

باوجوداین، بحث از مسئله تحقیق، شیوه‌های مسئله‌یابی، و راه‌های اولویت‌بندی آن در کتاب‌هایی که درمورد روش تحقیق در حوزه ادبیات فارسی منتشر شده‌اند چندان موردتوجه قرار نگرفته‌اند. ازاین‌روی، تلاش نویسنده این کتاب در پرداختن به این امر و مطرح کردن اهمیت سؤال تحقیق، هرچند کوتاه، در ابتدای کتاب و درون هر فصل و تأکید بر آن یکی از نکات مثبت کتاب است.

۲.۳ آوردن تمرین در پایان هر مبحث

در آثاری که به هدف آموزش نوشته می‌شوند باید همه بخش‌ها به‌گونه‌ای گزینش و چیده شوند که پیوسته و لاینقطع آموزنده را گام‌به‌گام در رسیدن به آن هدف یاری کنند (میمندی و خبازی اشرف ۱۳۹۴: ۱۸۰)، موضوعی که در کتاب موردبررسی به آن توجه شده است؛ در توضیح این مطلب باید گفت از آن‌جایی که هدف از نگارش این کتاب آماده‌کردن دانشجویان برای انجام تحقیق و پژوهش است، نویسنده می‌بایست به شیوه‌ای عملی این امر را محقق سازد. برای تحقق این مسئله بیش‌ترین بار بر تمرینات حاضر در کتاب حمل گردیده است. درحقیقت، یکی از امتیازهای این کتاب آوردن تمرین‌های متعدد و مرتبط در پایان هر مبحث است که سبب می‌شود دانشجویان به‌صورت عملی به چالش کشیده شوند. برای مثال، در بحث از فیش‌برداری و قبل از پرداختن به موضوع بعد، تعیین چهارچوب نظری، این تمرینات آورده می‌شود:

تمرین:

– مقاله و سه کتاب دیگر درباره موضوع «هنجارشکنی» مطالعه کنید.

- برای هریک از مقالات و کتاب‌های خوانده‌شده فیش‌هایی تهیه کنید (برطبق موازین بیان‌شده).
- موازین چهارگانه فیش‌برداری کلی (بیان مسئله، اهداف نویسنده، و ...) را همراه با مآخذ آن‌ها از کتاب‌ها یادداشت کنید.
- مشخص کنید: آیا پرسشی که در آغاز مطرح کرده‌اید نظر شما را تأمین می‌کند و اشکالی ندارد؟ (صادقی ۱۳۹۴: ۷۴).

۳.۳ ذکر و بررسی جدول‌ها

یکی از ابزارهایی که در برخی از کتاب‌ها برای تفهیم و تأکید هرچه بیشتر مطالب، از سوی نویسندگان مورد استفاده قرار می‌گیرد استفاده از جدول‌هایی است که نمونه‌هایی از مطالب گفته‌شده در متن کتاب در آن‌ها آمده است. امری که در این کتاب نیز به‌خوبی مورد استفاده قرار گرفته است و سبب ذخیره‌سازی و استحکام هرچه بیشتر مطالب در ذهن مخاطبان می‌گردد.

۴.۳ تمرکز بر رشته زبان و ادبیات فارسی

اگرچه میزان روزآمدی و اطلاعات نویسنده در این کتاب، از جهت ارجاع به منابع جدید و خصوصاً منابع لاتین نسبتاً ضعیف است، به‌نظر می‌رسد برای جامعه ادبی ایران و رشته زبان و ادبیات فارسی کتابی مغتنم و روزآمد است. درواقع، تمرکز نویسنده بر رشته زبان و ادبیات فارسی و آوردن مثال‌ها، پرسش‌ها، و ... از این حوزه یکی از محاسن اساسی و درخور توجه این کتاب است. برای روشن‌تر شدن این مطلب، بخشی از اثر ذکر می‌شود که در آن مثال‌ها و سؤالاتی مطرح می‌شود:

برآورد حجم نمونه: پس از توضیحات بالا، اکنون اصطلاح حجم نمونه کاملاً روشن است. حجم نمونه آن مقدار از جامعه آماری است که شما در پژوهش خود بررسی می‌کنید برای مثال در موضوع جنگ یا صلح در شعر شاعران، شما باید جامعه آماری را با دقت انتخاب کنید و دلایل آن را برشمارید سپس از میان این آثار، حجم قابل قبولی را با ذکر دلیل برگزینید این «حجم نمونه»ی پژوهش شما خواهد بود که با جامعه آماری شما متناسب است. برای مثال اگر پژوهشی در مثنوی مولوی انجام می‌دهید باید حتماً ذکر کنید کدام دفتر یا دفترها؟ و چرا و چه مقدار؟ به‌بیانی دیگر اگر فقط حجم

نمونه شما کم‌تر از دوسوم ابیات مثنوی است و یا دفتر موردنظر پژوهش است نمی‌توانید نتیجه بگیرید که در مثنوی چنین است. زیرا حجم نمونه شما فقط دربردارنده تعداد کمی از ابیات است که البته نسبت به کل جامعه موردنظر، بسیار کم و اندک است و نتیجه شما فقط در آن محدوده قابل قبول و البته غیرعلمی است. و باید گفت که اغلب، این نکته در اکثر پژوهش‌ها رعایت نمی‌شود برای مثال در پژوهشی که فقط داستان رستم و سهراب بررسی شده، پژوهش‌گر، نتیجه و فرضیه خود را به کل شاهنامه تعمیم داده نتیجه گرفته که شاهنامه چنین و چنان است.

اما درمورد پژوهش‌های فولکوریک هم باید گفت اگرچه میدانی است و سپس به طریق اسنادی انجام می‌شود باز هم نکات گفته‌شده درمورد جامعه آماری و حجم نمونه صادق است. برای مثال، اگر شما درمورد گویش، لهجه، و افسانه و قصه‌های قوم یا منطقه‌ای پژوهش می‌کنید، جامعه آماری شما باید حتماً افراد آن منطقه باشند و حجم نمونه شما نیز از میان آن‌ها انتخاب و با ذکر دلیل شرح داده شود (همان: ۵۵-۵۶).

۵.۳ پرداختن به نکات جزئی موردنیاز

نویسنده کتاب در برخی موارد به توضیح جزئیاتی پرداخته که ممکن است از نظر بسیاری از آشنایان با روش تحقیق، چندان نیازی به بیان آن‌ها نباشد؛ اما از آن‌جایی که مخاطبان این کتاب دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی بودند که به دنبال یادگیری روش صحیح پایان‌نامه و مقاله‌نویسی هستند، این امر کاملاً ضروری به نظر می‌رسد. مثلاً، نویسنده در بیان «تدوین طرح‌نامه»، پس از برشمردن ده مورد از مواردی که باید برای انجام پژوهش مشخص باشند، به بررسی و توضیح هر یک از این موارد دست یازیده است یا در مبحث شیوه‌های ارجاع‌دهی، به صورت جداگانه به ذکر ارجاع کتاب در منابع، ارجاع مقاله در منابع، ارجاع پایان‌نامه و رساله در منابع، و ارجاع به منابع الکترونیکی (ایترنت) پرداخته است که یک مورد از آن‌ها آورده می‌شود:

ارجاع مقاله در منابع:

برای ارجاع به مقاله‌هایی که در مجله‌های علمی - تخصصی به چاپ می‌رسند، ابتدا نام مؤلف یا مؤلفان، پس از آن تاریخ انتشار اثر، بعد عنوان مقاله و به دنبال آن، نام مجله و شماره آن ذکر می‌شود؛ سپس شماره صفحات آن مقاله در آن مجله با حروف مخفف صص در فارسی و pp در انگلیسی آورده می‌شود (همان: ۱۳۲).

۴. کاستی‌های کتاب

کتاب روش تحقیق به زبان ساده ضعف‌هایی نیز دارد که از نگاه خوانندگان خود پنهان نمی‌ماند. مهم‌ترین این کاستی‌ها عبارت‌اند از:

۱.۴ بی‌توجهی به قواعد عمومی نگارش و ویرایش

از آنجایی که موضوع این کتاب بیان روش تحقیق در رشته زبان و ادبیات فارسی است، ضروری می‌نماید که نویسنده اهتمام ویژه‌ای به نکات نگارشی و ویرایشی داشته باشد. اما با کمال تأسف باید گفت که کتاب اشکالات نگارشی و ویرایشی فراوانی دارد. تا آنجاکه در کم‌تر جایی از کتاب شاهد استفاده از علائم ویرایش و سجاوندی هستیم و در مواردی دیده می‌شود که در تمام صفحه فقط یک یا دو علامت، مثل نقطه و کاما، وجود دارد یا موارد بسیاری که یک واژه، حرف، قید و ... در یک پاراگراف چندین بار تکرار می‌شود. در ادامه، به سبب محدودیت این جستار به بیان دو نمونه از این کاستی‌ها بسنده می‌شود:

پژوهش‌های تاریخی و تاریخ ادبیاتی به‌منظور شناساندن شاعران و نویسندگان ایرانی و فارسی‌زبان و ایجاد پیوند میان خواننده امروز با متن‌ها و نویسندگان قرن‌های پیشین که البته خود دلایل دیگری مانند احیای موارث و حس ایرانی‌گرایی و ناسیونالیستی و معرفی ایران به‌عنوان مرکز تمدن دنیای قدیم و غیره هم در آن دخالت داشت انجام شد شاید به همین دلیل کم‌تر با آثار معاصران (شعر و رمان) خود دم‌ساز شدند زیرا عقیده داشتند که باید زمینه‌های فرهنگی ایران را از دوره‌های نخست آن بشناسیم تا به دوران معاصر برسیم و نوع دوم و عمده پژوهش‌های نسل اول پژوهش‌های تصحیح و تعلیق بر متن است - گرچه اغلب تصحیحات و تعلیقات آن‌ها به‌وسیله دیگران اصلاح و یا تغییر کرد - به‌منظور آشنایی با آثار از طرق متن‌خوانی درست (همان: ۳۲).

یا:

در رشته ادبیات فارسی چندین متن تاریخی در مقاطع مختلف تدریس می‌شود و لذا متون تاریخی از منابع و مراجع این رشته هم به‌شمار می‌آید لذا پژوهش‌های تاریخی می‌تواند در ردیف محورهای مهم پژوهشی این حوزه باشد ولی این متون برطبق روش‌های علمی کم‌تر موردبررسی قرار گرفته و معمولاً مسائلی با آن آمیخته شده و متن را از حالت متن تاریخی بیرون برده است لذا لازم است پژوهش‌های تاریخ در رشته ادبیات فارسی با توجه به توجه به تاریخ و ویژگی‌های تاریخی متن صورت گیرد و نه ویژگی‌های ادبی صرف (همان: ۹۰).

۲.۴ تناسب‌نداشتن عنوان با متن کتاب

یکی از اشکالات اساسی این کتاب ناهماهنگی عنوان و متن کتاب است؛ کتاب حاضر بیش‌تر از آن‌که روش تحقیق و پژوهش باشد، به توضیح روش نگارش پژوهش علمی، اعم از پروپزال، پایان‌نامه، و مقاله علمی - پژوهشی، پرداخته و بحث چندانی درباره روش‌های پژوهش علمی، آن‌گونه‌که در کتاب‌های روش تحقیق آورده می‌شود، به‌دست نداده است. با نگاهی به فهرست کتاب می‌توان به این نتیجه رسید که اگر به‌جای عنوان «روش تحقیق به زبان ساده»، عنوانی مثل «شیوه پروپزال‌نویسی به زبان ساده» یا «روش پایان‌نامه‌نویسی به زبان ساده» برای کتاب انتخاب می‌شد، شاید مناسب‌تر نیز می‌بود؛ چراکه در فصل اول: مبانی و کلیات بحث روش تدوین طرح‌نامه و پروپزال، فصل دوم: روش تدوین طرح‌نامه یا پروپزال، فصل سوم: روش تنظیم و تدوین پایان‌نامه و طرح پژوهشی، فصل چهارم: روش تدوین و تنظیم مقاله علمی - پژوهشی، و فصل پنجم: روش ارجاعات و استنادات پژوهش، پرداخته شده است و با این عناوین، به‌واقع نام پروپزال‌نویسی یا پایان‌نامه‌نویسی به زبان ساده عنوانی گویاتر است.

۳.۴ اعتبارسنجی منابع

اگرچه نویسنده کتاب سعی داشته است که اغلب کتاب‌هایی را که در موضوع بررسی روش تحقیق در ایران به نگارش درآمده ببیند، در برخی موارد منابع این کتاب بسیار ضعیف است. در ادامه، نکاتی درباره این مدعا ذکر می‌شود.

نکته اول فقر منابع غیرفارسی است که استفاده از آن‌ها می‌توانست در برخی موارد بسیار راه‌گشا باشد. نویسنده فقط از یک منبع انگلیسی بهره گرفته است؛ این درحالی است که از ترجمه همان کتاب (طراحی پژوهش‌های اجتماعی) نیز استفاده کرده است و چنین به‌نظر می‌رسد که در متن عملاً از ترجمه کتاب استفاده شده است.

نکته دوم، که بسی مهم‌تر است، استفاده از منابعی است که در برخی موارد جزء منابع دسته‌چندم هم به‌حساب نمی‌آیند و از آن‌جایی که یکی از اصول ابتدایی روش تحقیق استفاده از منابع معتبر و اعتماد است، نویسنده می‌توانست منابع بهتر و اصیل‌تری را ببیند؛ در توضیح این مطلب باید گفت هر کسی آشنایی مختصری با نقد و نظریه ادبی و روش تحقیق داشته باشد می‌داند که برای بررسی گفتمان و تحلیل گفتمان باید به مطالعه آثار اندیشمندانی مثل فوکو، فرکلاف، لاکلا، و موفه پردازد یا کتاب‌هایی که به تبیین انواع

روش‌های گفتمانی پرداخته است؛ یا در بحث ساختارگرایی یا نشانه‌شناسی و ... ضروری است به آثار و نظریه‌های علمای این رویکردها، کسانی چون یاکوبسن و پیرس، رجوع کرد؛ اما با کمال تعجب در این کتاب شاهدیم که منبع اصلی مؤلف در تمام این مباحث کتابی است با عنوان *پروپزال نویسی در مطالعات کیفی و ترکیبی* اثر حکیم‌زاده و عبدالملکی که به هیچ وجه منبع موثق و معتبری در زمینه‌های مطرح شده نیست و همین امر سبب شده است که بسیاری از مطالبی که درباره تحلیل گفتمان، ساختارگرایی، و ... در این کتاب آمده است نه تنها ابتر، بلکه در برخی موارد نادرست باشند.

در برخی موارد نیز از نقل قول‌هایی استفاده می‌شود، اما هیچ منبعی ذکر نمی‌شود:

فرضیه: «فرضیه درحقیقت راه‌حل پیش‌نهادی پژوهش‌گر برای پاسخ‌گویی به مسئله است» فرضیه همان مطلبی است که پژوهش‌گر باید آن را در پژوهش خود روشن نماید (همان: ۴۹).

یا پایان نقل قول و نویسنده آن مشخص نیست (همان: ۸۶).

۴.۴ ایجاز بیش از حد مطالب و طرح ژورنالیستی برخی موارد

اگرچه ایجاز به خودی خود امری ناپسند نیست و اگر در جای خود رعایت شود، یکی از شگردهای بلاغی به حساب می‌آید، به نظر می‌آید ایجاز این کتاب در برخی موارد ایجازی مخل است و به همین سبب، یکی از کاستی‌های این کتاب ایجاز آزاردهنده آن است. اگر بخواهیم دلیلی برای مدعای خود بیاوریم، باید به مبحث «پژوهش‌های کیفی» اشاره کنیم؛ نویسنده کتاب در این قسمت با آوردن عنوانی با نام «مهم‌ترین پژوهش‌های کیفی» به معرفی روش‌های: ۱. پژوهش تحلیل محتوا، ۲. تحلیل کیفی گفتمانی، ۳. تحلیل کیفی هرمنوتیکی، ۴. تحلیل نشانه‌شناسی، ۵. تحلیل کیفی ساختارگرایی، ۶. پژوهش‌های فرهنگی (قوم‌شناسی و قوم‌نگاری) پرداخته است.

نکته قابل توجه این است که تمام این مطالب مهم و گسترده در پنج صفحه خلاصه می‌شود، درحالی‌که به سبب اهمیت این روش‌ها و ضرورت آشنایی دانشجویان ادبیات فارسی با آن‌ها می‌بایست به صورت گسترده‌تر و با توضیحاتی بیش‌تر ارائه می‌شد. این بیان ژورنالیستی و اختصار بیش از حد نتیجه‌ای جز عدم بیان حق مطلب و سردرگمی خوانندگان به همراه ندارد. مثلاً، برای ذکر یکی از مصداق‌های این اشکال می‌توان به بحث

«تحلیل کیفی ساختارگرایی» اشاره کرد. تمام مواردی که نویسنده درباره تحلیل ساختارگرا در این کتاب می‌آورد در دو پاراگراف زیر خلاصه می‌شود:

تحلیل کیفی ساختارگرایی: منظور از پژوهش ساختارگرایی (به‌ویژه در ادبیات فارسی) بررسی عناصر و مواد تشکیل‌دهنده یک متن است. بررسی نظام متن از بُعد تمام عناصری که آن را تشکیل داده‌اند ساختارگرایی نام دارد. متون ادبیات فارسی از عناصر مختلف فکری و لفظی تشکیل شده است لذا ساختار متن به معنای عوامل ابتدایی و مبنایی و فکری و لفظی و حتی اقتباس‌هایی است که یک متن را به وجود آورده است یعنی عوامل برون‌متنی و درون‌متنی. بنابراین، بهتر است محور اصلی در پژوهش مشخص شود آیا عوامل برون‌متنی مورد بررسی است یا درون‌متنی؟

ساختارگرایی رویکردی در مطالعات است. برای مثال ساختار یک کتاب را می‌توان به عنوان نظامی در نظر گرفت که شامل عناصر مختلفی است که در ساختار خاصی مانند فصول، فهرست مطالب، صفحات، محتوا و منابع سازمان یافته‌اند. بر مبنای نظری ساختارگرا، معنای هر یک از این عناصر را تنها با عنایت به ارتباط آن‌ها با یکدیگر می‌توان تعیین نمود (حکیم‌زاده و عبدالملکی ۱۳۹۱: ۸۱؛ صادقی ۱۳۹۴: ۸۷-۸۸).

این توضیح درباره روش ساختارگرایی غنای کافی ندارد و بسیار مختصر و گذرا بیان شده است. هم‌چنین به سبب این که هیچ مدل و نمونه‌ای نیز ارائه نشده است پرسش‌های بسیاری را در ذهن خوانندگان ایجاد می‌کند و باعث عدم فهم مناسب و عمیق مفاهیم می‌شود. شایان ذکر است که این ایراد در موارد دیگری که در باب «انواع پژوهش‌های کیفی» گفته شده نیز به قوت خود باقی است.

۵.۴ جامع نبودن مطالب

یکی دیگر از کاستی‌های این کتاب عدم جامعیت آن است؛ بدین معنا که برخی از مطالب از قلم افتاده و مطالب ذکر شده نیز بسیار ناقص است. در این قسمت به سبب محدودیت این جستار، فقط به دو مبحث «تحلیل کیفی گفتمان» و «تحلیل نشانه‌شناسی» بسنده می‌شود.

۱.۵.۴ تحلیل گفتمان

یکی از شایع‌ترین اصطلاحات در زبان علمی امروز اصطلاح گفتمان است. اصطلاحی که به دلیل کاربرد فراوان، کم‌کم وارد زبان روزمره نیز شده است؛ اصطلاحی که سیالیت آن

تعریفش را با دشواری روبه‌رو کرده و سبب تشبّت تعاریف در نزد محققان شده است (یورگنس و فیلیپس ۱۳۸۹: ۱۷)؛ مثلاً، به‌نظر امیل بنونسیت، اسطوره‌شناسی که برای نخستین‌بار معنایی خاص به این واژه داد (مک دائل ۱۳۸۰: ۲۰):

گفتمان را باید باتوجه‌به آن جوهری از زبان در نظر گرفت که تنها با ارجاع به شخص گوینده به موقعیت زمانی- مکانی او یا به دیگر متغیرهایی از این دست که در جهت مشخص ساختن زمینه تخصیص‌یافته سخن عمل می‌کنند، قابل تأویل خواهند بود (نورس ۱۳۸۶: ۵۳۵).

در حالی که دیگران باتوجه‌به رشته خویش، تعاریفی دیگر از آن به‌دست خواهند داد.

در بحث تحلیل گفتمان باید به نکاتی توجه داشت؛ ابتدا این‌که

نقطه شروع رویکردهای تحلیل گفتمان همان ادعای فلسفه زبانی ساختارگرا و پساساختارگراست؛ یعنی این‌که دست‌رسی ما به واقعیت از طریق زبان است. ما به‌کمک زبان بازنمایی‌هایی از واقعیت خلق می‌کنیم که به‌هیچ‌وجه بازتابی از یک واقعیت از پیش موجود نیستند. درحقیقت، زبان در برساختن واقعیت نقش دارد. این بدان معنا نیست که واقعیتی وجود ندارد؛ معانی و بازنمایی‌ها امور واقعی‌اند. پدیده‌ها نیز وجود دارند، اما صرفاً از طریق گفتمان معنی پیدا می‌کنند (یورگنس و فیلیپس ۱۳۸۹: ۲۹).

نکته دیگری که در بحث از گفتمان و تحلیل گفتمان باید به آن اشاره کرد این است که باوجود غامض بودن این مبحث، چند رویکرد تحلیل گفتمان وجود دارد که بیش‌ترین کاربرد را در حوزه علوم انسانی و اجتماعی داشته است و اکثر پژوهش‌ها براساس آن رویکردها صورت می‌گیرد که عبارت‌اند از: روش فوکو، فرکلاف، و لاکلا و موفه. این رویکردها با تمام تفاوت‌هایی که با هم دارند، در برخی مفاهیم با هم مشترک‌اند؛ برای مثال، قدرت چگونگی شکل‌گیری آن، مشروعیت‌یابی و تداوم آن نیز تحلیل اراده‌های معطوف به قدرت، محور توجه گفتمان، و تحلیل‌های گفتمانی است.

شگفت این است که نویسنده کتاب روش تحقیق به زبان ساده هیچ‌یک از این موارد را لحاظ نمی‌کند و از هیچ‌یک از نظریات و رویکردهای تحلیل گفتمان نیز نام نبرده و توضیحی ارائه نمی‌دهد؛ عجیب‌تر این‌که تحلیل گفتمان را به عوامل تأثیرگذار بر گفت‌وگوی دو نفر تقلیل داده و بحث خود را این‌گونه شروع می‌کند:

تحلیل کیفی گفتمان: معنای اصطلاحی آن بررسی عوامل تأثیرگذار بر گفت‌وگوی میان دو نفر است «تحلیل گفتمان به‌عنوان یک روش پژوهشی مطالعه قواعد اعمال گفتاری

میان دو نفر است» (حکیم‌زاده و عبدالملکی ۱۳۹۰: ۸۲) ... در پژوهش تحلیل گفتمانی پژوهش‌گر عوامل و مبانی و زمینه‌هایی را بررسی می‌کند که از خارج بر متن حاکم شده و متن را شکل داده است؛ بنابراین، می‌توان نتیجه گرفت که این نوع پژوهش هم از نوع پژوهش‌هایی است که در ادبیات فارسی و رشته‌های ذکرشده کاربرد فراوان دارد (صادقی ۱۳۹۴: ۸۴).

همان‌گونه که در بحث منابع گفته شد، استناد نویسنده به منابع غیرمعتبر و ناآشنا به مباحث گفتمانی سبب این نگاه و برداشت شده است که اشتباهات فاحشی نیز به‌هم‌راه دارد؛ در توضیح این امر باید گفت:

در بررسی اصطلاح گفتمان باید به یاد داشت که این واژه مترادف با زبان نیست و نباید گمان کرد که رابطه ساده‌ای میان گفتمان و واقعیت برقرار است. گفتمان صرفاً واقعیت را در قالب زبان ترجمه نمی‌کند؛ گفتمان را باید نظامی دانست که شیوه درک ما از واقعیت را شکل می‌دهد (میلز ۱۳۸۹: ۹۳).

به عبارت دیگر،

در بسیاری از موارد، منظور از گفتمان این است که زبان در چهارچوب قالب‌هایی ساختاربندی شده است و مردم، در هنگام مشارکت در حوزه‌های مختلف اجتماعی، در گفتار خود از این قالب‌ها تبعیت می‌کنند و تحلیل گفتمان تحلیل این قالب‌هاست (یورگنس و فیلیس ۱۳۸۹: ۳۶).

بنابراین، نگاهی که نویسنده به گفتمان دارد و آن را بررسی عوامل تأثیرگذار بر گفت‌وگویی دو نفر می‌پندارد با اشکال هم‌راه است. هم‌چنین، باید به یاد داشت که تحلیل گفتمان فقط بررسی و پژوهش عواملی که از بیرون بر متن حاکم شده نیست، بلکه تحلیل گفتمان چگونگی تبلور و شکل‌گیری معنا و پیام واحدهای زبانی را در ارتباط با عوامل درون‌زبانی واحدهای زبانی، محیط بلافصل زبانی مربوط و نیز کل نظام زبانی و عوامل بیرون‌زبانی بررسی می‌کند (فرکلاف ۱۳۷۹: ۸).

۲.۵.۴ تحلیل نشانه‌شناسی

با کمال تعجب، شاهدیم که آنچه در باب تحلیل نشانه‌شناسی در کتاب موردبررسی گفته شده است از چند سطر تجاوز نمی‌کند:

تحلیل نشانه‌شناسی: فهم نمادها و نشانه‌ها و علامت‌هاست «نشانه‌شناسی مفاهیم و فنون مختلفی را برای مطالعه نظام‌های علائم و ارتباط آن‌ها با رفتار انسان ابداع کرده

است» (حکیم زاده و عبدالملکی ۱۳۹۰: ۸۱). براساس تئوری نشانه‌ها، همه ابزارها و وسایل و علامت‌ها می‌توانند مانند زبان، مفاهیم را منتقل کنند و معنادار باشند. از این رو روش نشانه‌شناسی در سینما و تئاتر یا شعر می‌تواند بسیار کاربرد داشته باشد (صادقی ۱۳۹۴: ۸۶).

این بیان بسیار مختصر و آشفته نه تنها قادر نیست هیچ‌گونه کمکی به خواننده کتاب کند، بلکه سبب بدفهمی نیز خواهد شد؛ خواننده ناآشنا با نشانه‌شناسی و رویکردها و اصول آن، با خواندن این مطلب کوتاه ممکن است به این گمان بیفتد که نشانه‌شناسی شیوه‌ای واحد است. در حالی که دانش نشانه‌شناسی اگرچه براساس نظریه‌های زبان‌شناس معروف سوئیسی فردینان دو سوسور و فیلسوف آمریکایی، چالز ساندرز پیرس بنا شد، اما در ادامه رویکردهای خاص و متفاوتی در این دانش شکل گرفت و صاحب‌نظرانی چون گرماس، بارت، و اکو به روش‌هایی متفاوتی از این شیوه استفاده کردند. به همین سبب، یکی پنداشتن دانش نشانه‌شناسی با رویکردی خاص سبب سوءبرداشت می‌شود یا به این فرض غلط منجر می‌شود که بپنداریم نشانه و مفاهیم مربوط به آن نوعی هم‌گونی اصطلاح‌شناسانه و روش‌شناسانه را تضمین می‌کند (زیمبا ۱۳۹۰: ۱۶۵).

هم‌چنین، نویسنده کتاب، با وجود بیان مفاهیم و فنون مختلف نشانه‌شناسی، هیچ توضیحی درباره آن‌ها ارائه نمی‌دهد و فقط به انتقال مفاهیم و معناداری آن‌ها در رویکرد نشانه‌شناسی اشاره می‌کند و این که ابزارها، وسایل، و علامت‌ها هم مفاهیم را انتقال می‌دهند و معنادار هستند؛ در حالی که «پرسش اصلی نشانه‌شناسی این است که معناها چگونه ساخته می‌شوند و واقعیت چگونه بازنمایی می‌شود» (چندلر ۱۳۸۶: ۲۵). به بیانی دیگر، مسئله اصلی نشانه‌شناسی این نیست که واژه‌ها چه معنایی دارند، بلکه نکته این است که واژه‌ها چگونه معنا می‌شوند (مک کوئیلان ۱۳۸۴: ۳۰). بر این اساس، نشانه‌شناسی مطالعه نظام‌مند همه عواملی است که در تولید و تفسیر نشانه‌ها یا در فرایند دلالت شرکت دارند (مکاریک ۱۳۸۴: ۳۲۶). اما نویسنده به هیچ‌یک از این موارد اشاره نمی‌کند و همین امر سبب می‌شود که غنای لازم را برای انتقال این رویکرد به خواننده نداشته باشد.

۵. نتیجه‌گیری

متأسفانه با وجود تأکیدی که امروزه بر روش تحقیق و به‌کارگیری صحیح آن در حوزه‌های مختلف علوم وجود دارد، تاجایی که اصالت یک پژوهش را وابسته به روش‌شناسی آن می‌دانند، شاهد بی‌توجهی و کم‌تر پرداخته‌شدن به این مبحث و شیوه‌ها و اصول آن در

رشته زبان و ادبیات فارسی هستیم. از این روی، کتابی چون روش تحقیق به زبان ساده با تمام نقاط ضعف و اشکالاتی که دارد، کتابی درخور توجه است، چراکه می‌تواند نقطه عطف و الگویی برای تحقیقات و پژوهش‌های بعدی در این رشته باشد.

نکته‌ای که درباره این کتاب باید گفت این است که مانند اغلب کتاب‌ها و منابع آموزشی‌ای که در این زمینه به نگارش درآمده‌اند، در حد مقدمات تحقیق مانند تعریف، انواع و اقسام تحقیق، تعریف مسئله، نگارش پیشینه، روش فیش‌برداری، و ... باقی مانده است. نکاتی که اگرچه دانستن آن‌ها برای دانشجویان ادبیات فارسی، همانند دانشجویان دیگر رشته‌ها، ضروری است، اما کافی نیست و پژوهش‌هایی که در آینده در این زمینه نوشته می‌شود باید به بیان مطالبی فراتر از آنچه در درس‌نامه‌ها آمده پردازند و این اشکال را مرتفع سازند. چنین به نظر می‌رسد که پرداختن و تبیین صحیح و منطقی رویکردهای کیفی‌ای که بتواند در حوزه زبان و ادبیات فارسی راه‌گشا باشد یکی از راه‌کارهایی است که می‌توان به این امر دست یافت. نکته‌ای که نویسنده کتاب روش تحقیق به زبان ساده نتوانسته است به آن دست یابد؛ در توضیح این ادعا باید گفت که یکی از ضعیف‌ترین قسمت‌های این کتاب بخشی است که به بیان روش‌های کیفی پژوهش می‌پردازد و چنین به نظر می‌رسد که بیش از آنچه سودمند باشد و پژوهش‌گران را با رویکردهای کیفی آشنا کند، ممکن است به سبب بیان بسیار مختصر و ناقص و استفاده از منابع نامعتبر، معکوس عمل کرده و آن‌ها را از شناخت درست و منطقی شیوه‌های کیفی بازدارد و به اشتباه افکند.

پی‌نوشت

۱. کم‌تر کتابی در رشته زبان و ادبیات فارسی به نگارش درآمده است که مختص بررسی روش تحقیق در این رشته باشد و از دیرباز تاکنون بحث درمورد تحقیق، انواع، و روش‌های آن در کتاب‌های مرجع‌شناسی صورت گرفته است؛ کتاب‌هایی چون مرجع‌شناسی و روش تحقیق از عباس ماهیار، روش تحقیق و شناخت مراجع ادبی از محمد غلامرضایی، روش‌ها و مهارت‌های تحقیق در ادبیات و مرجع‌شناسی از احمد رضی، و ...

کتاب‌نامه

ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱ الف)، فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱ ب)، روش‌شناسی تحقیقات کیفی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بورجیح، ویلیام بردمور (۱۳۸۶)، هنر تحقیق علمی، ترجمه محمدتقی فرامرزی، تهران: مازیار.
- چندلر، دانیل (۱۳۸۶)، مبانی نشانه‌شناسی، ترجمه مهدی پارسا، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.
- رضی، احمد (۱۳۹۴)، روش‌ها و مهارت‌های تحقیق در ادبیات و مرجع‌شناسی، تهران: فاطمی.
- زیما، پیتر وی (۱۳۹۰)، فلسفه نظریه ادبی مدرن، ترجمه رحمان ویسی حصار و عبدالله امینی، تهران: رخداد نو.
- صادقی، مریم (۱۳۹۴)، روش تحقیق به زبان ساده: زبان و ادبیات فارسی، تهران: نگاه معاصر.
- طاهری، قدرت‌الله (۱۳۹۵)، مبانی و اصول پژوهش در زبان و ادبیات فارسی، تهران: علمی.
- عبداللهی، عبدالله و جعفر جوان (۱۳۸۹)، درآمدی بر فلسفه علم و پژوهش در علوم انسانی، تهران: چاپار.
- غلام‌رضایی، محمد (۱۳۹۴)، روش تحقیق و شناخت مراجع ادبی، تهران: زوآر.
- فتوحی، محمود (۱۳۸۵)، آیین نگارش مقاله علمی - پژوهشی، تهران: سخن.
- فرکلاف، نورمن (۱۳۷۹)، تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.
- ماهیار، عباس (۱۳۸۷)، مرجع‌شناسی ادبی و روش تحقیق، تهران: قطره.
- مک دائل، دایان (۱۳۸۰)، مقدمه‌ای بر نظریه گفتمان، ترجمه حسین علی‌نوذری، تهران: فرهنگ گفتمان.
- مک کوئیلان، مارتین (۱۳۸۴)، پل دومان، ترجمه پیام دانشجو، تهران: مرکز.
- مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۸۴)، دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی، تهران: آگه.
- میلز، سارا (۱۳۸۸)، گفتمان، ترجمه فتاح محمدی، زنجان: هزاره سوم.
- میلز، سارا (۱۳۸۹)، میشل فوکو، ترجمه دایوش نوری، تهران: مرکز.
- میمندی، وصال و نعیمه خبازی اشرف (۱۳۹۴)، «الصراف ۱ در ترازوی نقد»، پژوهش‌نامه انتقادی متون، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، س ۱۵، ش ۱.
- نوریس، کریستوفر (۱۳۸۶)، «گفتمان / سخن»، فرهنگ اندیشه انتقادی، ویراسته مایکل پین، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز.
- یورگنس، ماریان و لوتیز فیلیپس (۱۳۸۹)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.